

Člověk jako „ne-osoba“

Poznámka k Sokolově konceptu osoby

Jan Brabec

Ve svém článku si kladu dvě otázky:

1. Kdo je člověk jako osoba? Jinými slovy, jaký je Sokolův koncept osoby?¹
2. Kde jsou jeho hranice?

Tato druhá otázka tedy vede k čemusi, co by se s trochou nadsázky dalo nazvat patologií osoby, nebo se eufemisticky tázat, kdo je člověk jako „ne-osoba“². Nebo ještě jinak: kudy cesta k Sokolově osobě nevede.

1

Následující věty budou nejspíš znít banálně, záhy – ve druhé části – by se ale tento tón měl ukázat jako opodstatněný.

Už z pouhé otázky po člověku jako osobě je zřejmé, že ne každý člověk je nebo byl osobou, ale jestli někdo, pak jedině člověk. Jedině člověk se *může* stát osobou, stejně jako se jedině on *může* naučit artikulované řeči. Zdá se tedy, že osoba má něco, co „ne-osoba“ nemá. Zároveň osobu nelze redukovat na pouhý seznam vlastností, podle kterých – jejich přítomnosti nebo nepřítomnosti – bychom pak konstatovali, že ten a ten je nebo není osoba. Tato absurdní představa naznačuje důležitou věc: k osobě není přístup zvnějšku, řečeno lévinasovsky, osoba není pro pohled. Z toho také

¹ V první části práce vycházím úmyslně výhradně z knihy J. Sokola: *Člověk jako osoba*, Praha 2000. I poznámkový aparát se tedy převážně sestává z odkazů k ní a je určen tonu, kdo si chce relevantní pasáže dohledávat. Číslo značí číslo stránky, písmeno za ním příslušný sloupec.

Všechny neoznačené citace v druhé části jsou z knihy A. Robbe-Grilleta: *Zálivost*, Praha 1965. Ke konkrétním stránkám však již neodkazuji.

² Neplést s otázkou, kdo není člověk jako osoba; kladný smysl věty je důležitý.

plyne Sokolova metoda zkoumání osoby, totiž výklad *vlastní zkušenosti se sebou samým*³.

Bylo řečeno, že osobou se člověk stává. Platí to jak na rovině jedince, tak na rovině lidského rodu. Dítě jí není⁴, musí se to naučit⁵; to znamená, že bez druhých by se člověk osobou nikdy nestal. Na rovině rodu je spojeno vědomí osoby s jedinečností konkrétního člověka, a tak je patrně vlastní až člověku žijícímu dějinně.⁶ S tím souvisí další charakteristika člověka jako osoby, osobou je svobodný člověk, to znamená ten, kdo má prostor k jednání a chce jednat.⁷ Tak k osobě patří jedinečnost, její vědomí a nějaký cíl či orientace k něčemu, co je před ní, jinými slovy osoba je vržený rozvrh⁸. S touto orientací směrem k něčemu pak spojujeme jednu ze základních vlastností osoby, a sice statečnost⁹. Heideggerova autentická existence musí být statečná.

V opozici stojí jedinečnost osoby a neosobnost institucí, které z principu nejsou vázány na konkrétní osoby. Ale rys jedinečnosti osoby vidíme i v dalších věcech, jako je např. vlastní jméno, které osobu může dokonce zastupovat, nebo, jak říká J. Sokol, jméno svým způsobem osobou „je“¹⁰; k jedinečnosti osoby patří i její „prodloužení“ v (osobním) vlastnictví.¹¹

Už jsem naznačil, že člověk k tomu, aby se stal osobou, potřebuje druhé lidi; těmi jsou zprvu samozřejmě rodiče, ale jimi to nekončí. Osoba potřebuje osobní vztahy, dokonce, podle Lévinase, je setkání s tváří neboli osobou, její přijetí, tím, co osobu zakládá. Důležité je dodat, že osobnost, jedinečnost osoby se tímto vztahem neruší, naopak je jím vyžadována;¹² kdyby tomu tak nebylo, k setkání by vůbec nedošlo, byla by to jen hra na setkání. K setkávání přirozeně dochází v řeči, rozhovoru. Gramatická kategorie osoby naznačuje, oč tu jde. Zatímco třetí osoba je osobou jen pro gramatiky, první a druhá jsou skutečné osoby.¹³ Jsou to role, které se v rozhovoru

³ 9, l.

⁴ 8, l.

⁵ 16, p; 19, l; 44, p.

⁶ 69, p.

⁷ 7, l; 105, p.

⁸ 57, p.

⁹ 94, p; 108, l.

¹⁰ 79, p.

¹¹ Zákon dokonce jedinečnost (nazývá ji osobnost) považuje za nehmotný statek, a tudíž se na ni vztahují vlastnická práva. „Nehmotným statkem ve smyslu právním je tedy i osobnost fyzické osoby a její obdoba u osoby právnické (...)“; *Lexikon občanského práva*, Ostrava 1997; Nehmotné statky a práva k nehmotným statkům.

¹² 93, l.

¹³ 81, l.

voru střídají, jsou to dva lidé, kteří jsou osobně přítomní, já a ty. Toto střídání (gramatických) osob v rozhovoru nás přivádí k jedné podstatné věci, osoba není jednoduše synonymem člověka, osobou je člověk vždy vůči druhým, ve vztahu, jak bylo řečeno. Těto představě také odpovídá původ slova, které do latiny přešlo patrně z etruštiny, kde znamenalo právě masku – roli.¹⁴ Osoba a role však nejsou úplně totéž, rolí člověk během života několik vystřídá a nikdy také „nehraje“ jen jednu roli, není jen inženýrem, ale také strýcem atd., kdežto osoby člověk nestřídá, je stále touž osobou. To neznamená, že je pořád stejný, naopak osobou se vlastně stává celý život, osoba zraje, jak říká Sokol, a potřebuje péči.¹⁵ Jakou roli „hraje“ a jak ji „hraje“ se ovšem do osoby promítá, na osobu nabaluje, ať chce nebo nechce. Další ze základních vlastností osoby, tím, co ji odlišuje od „ne-osoby“, je tedy přičetnost¹⁶ neboli přiznání se ke svým minulým skutkům. Zkrátka člověk není osobou přirozeně, jak už bylo řečeno, osoba svůj život chápe jako úkol a heideggerovsky řečeno o své bytí se stará.¹⁷ Jasně se toto odlišení člověka a osoby ukáže, uvědomíme-li si, že smrtí, na rozdíl od jednotlivého člověka, osoba nezaniká.¹⁸ Předznamenání „in memoriam“ značí, že se obracíme k osobě, jejíž nositel již nežije.

Tolik k Sokolovu konceptu osoby. Závěrem této části bych ještě chtěl upozornit na dva zajímavé momenty.

Víme už, že osobou se člověk stává, jak jednotlivce, tak lidské pokolení. Snad bychom tedy mohli o novorozenci říct, že je zárodkem osoby, potenciaálně je osobou. Analogicky archaický člověk je spíš příslušníkem své tlupy, totemu, klanu nebo rodu než individuální bytostí; J. Sokol říká, že ve společnostech, které chápaly čas cyklicky, je pro lidskou osobu málo místa.¹⁹ To neznamená, že by naši předci nebyli osobami, ale příliš si to neuvědomovali.²⁰ Je potom ten, kdo neví, že je osoba, osobou? V případě dítěte je odpověď asi jasná, dítě není osobou, v případě archaického člověka už je to složitější²¹ a u dospělého současníka teprve. Ačkoli otázka sama jaksi není na místě, implikuje totiž onu absurdní představu seznamu vlastností, podle kterého by se lidé dělili na osoby a „ne-osoby“. K tomuto tématu

¹⁴ 75, p.

¹⁵ Viz např. pozn. 11 na 16, p.

¹⁶ 94, p.

¹⁷ 57, p.

¹⁸ 70, p; 71, p.

¹⁹ 67, l.

²⁰ 10, l.

²¹ Viz 75, p nebo 10, l. Tuto svízele patrně naznačují uvozovky.

patrně také míří kritika Sokolova výkladu jako etnocentrického.²² Nejsou-li v jeho konceptu příslušníci kmenové společnosti osobami,²³ nebo jsou-li jimi jen potencionálně²⁴ nebo omezeně²⁵, a zároveň z výkladu vyplývá, že být osobou je, eufemisticky řečeno, dobré²⁶, není divu, že to nějakého sociálního/kulturního antropologa pobouří.

Když přemýšlíme nad lidskou osobou, narážíme na zajímavou věc, zkoumáme něco, čím sami jsme.²⁷ A jsme tím tak, že se tím stáváme. Osoba je hotová až po smrti.²⁸ Na tuto dvojznačnost nás upozorňují také výroky jako: ručím za to svou osobou²⁹. Kdyby „já“ a „osoba“ byli totožné, nemuseli bychom to říkat. Přičemž by mělo být zřejmé, že anatom na tuto dvojznačnost nenarazí. Tělo, které zkoumá, se neděje, v tom smyslu je věcí jako každá jiná. Jako osoby se však můžeme jen na okamžik přistihnout, nikoli cele uchopit nebo „prozkoumat“. Jakoby to, co hledáme, bylo vždy o krok napřed a nám nezbyvá než *to* pouze stopovat.

2

J. Sokol na začátku své knihy doporučuje čtenáři, aby si přečetl nějaké dílo krásné literatury, nejlépe klasický román, aby si teoretický (vědecký či filosofický) výklad obohatil o konkrétní zkušenost s osobou jako románovou postavou, tedy „živou“ jednající osobou. Položil jsem si otázku, co se stane, když si претенdent na porozumění osobě místo klasického románu přečte něco jiného. A pak jsem to sám zkusil. Bylo by asi dobrodružné s touto ambicí číst pohádky nebo sci-fi, ale nikam by to nevedlo, osoby v nich nevystupují. Přidržel jsem se tedy žánru románu a sáhl jsem po knize A. Robbe-Grilleta, jehož literární historici považují za představitele nového francouzského románu. Četl jsem jeho román *Žárlivost*.

Načrtnu krátce děj. Příběh se odehrává v jisté africké kolonii, převážně v domě plantážníka, který se svou ženou A... a jejich společným přítelem

²² G. Maiello: recenze knihy J. Sokola *Člověk jako osoba*, *Cargo* 3,4/2000: 248–254.

²³ „Přes různé fantazie o ‚konci dějin‘ žijeme jako osoby v dějinném světě, protože jinak žít nemůžeme.“; 67, p.

²⁴ 69, p.

²⁵ 67, l.

²⁶ Explicitně o tom snad jen na 105, l, kde je řeč o štěstí, které většině lidí nepřinesla emancipace, přičemž konečným ideálem všech emancipačních hnutí je „volný čas“ (104, l) neboli „volný prostor pro lidské záměry a projekty... ten však dokáže ocenit jen „zralá osoba“. Znamená to, že být (zralou) osobou je štěstí?

²⁷ 45, l.

²⁸ 70, p.

²⁹ Srv. s 96, p.

Franckem, plantážníkem ze sousedství, jsou také hlavní a v podstatě jediné postavy románu. Zápletkou je milenecký vztah Francka s A..., o kterém její manžel začíná tušit. Vyvrcholením by dost dobře mohla být cesta Francka s A... do vzdálenějšího města. Manžel večer marně očekává A..., která se s Franckem vrátí až druhého dne, protože Franckův vůz měl poruchu a museli tak zůstat ve městě přes noc, než bude opraven, nebo měli při návratu smrtelnou nehodu. Otázku, která s tímto *nebo* vyvstává, zodpovím později.

Takto lze ve zkratce převyprávět „děj“ románu. Co nás tu zajímá především, jsou jeho postavy. Hovořil jsem o třech postavách, o třech aktérech děje, ale postavy tu *jsou* jen dvě: A... a Franck, o manželovi nepadne ani slovo. Přesto se domnívám, že právě on je „hlavní postavou“; děj sledujeme jeho očima, ačkoli i to je docela problematické; problematické tehdy, představujeme-li si tento pohled jako pohled konkrétní osoby, ve smyslu já – teď – tady. Tyto tři kategorie tu lze psát jen s největší ostražitostí a bezesporu v uvozovkách. Ono „já“ totiž není výrazem identity a jedinečnosti (sebe, osoby), „teď“ není pohybujícím se bodem na časové přímce od „bylo“ k „bude“ a „tady“ není jednoduchým prostorovým údajem, nějakým mým datem okolí, prostoru, v jehož středu já dlím; konec konců stejně jako ono „teď“ není mým „teď“. Ke všemu to autor ví a netají se tím, explicitně nám o tom podává zprávu například v této pasáži: *„A... sedí u stolu před prvním oknem a píše. Přesněji řečeno chystá se ke psaní, pokud dopis právě nedokončila.“*

Knihla začíná mapou, půdorysem přízemního domu, v němž se „odehrává“ většina děje. To není samoúčelné. Děj románu se totiž vyznačuje tím, že se děje bez ohledu na nějakou z jeho postav. Postava, to, co vidí, slyší nebo dokonce i to, na co si vzpomíná, tu často je jen jakýmsi mechanickým recipientem (kamerou či diktafonem)³⁰ situace; její přítomnost není orientující, není žádným středobodem, vzhledem k němuž se něco děje. To, co se děje, by se dělo i bez její přítomnosti; to, co je líčeno, není líčeno proto, aby „děj“ (běžně určovaný jednáním hrdinů) zasadilo do adekvátních kulis, které by navozovaly atmosféru nebo akcentovaly něco z postav, například jejich pocit či duševní stav jako osamělost, monotónnost jejich života apod. Plantáž či skvrna na zdi, respektive popis plantáže či skvrny na zdi, se podílí na dění minimálně stejnou měrou jako to, co některá z postav udělala, řekla nebo pociťovala. Jak, k tomu se za chvíli

³⁰ To není metafora.

dostanu. Popis rozmístění rostlin na plantáži k ničemu neodkazuje, pouze signalizuje její existenci, stejně jako skřeky nočních zvířat „nepřipomínají výrazy *děsu nebo bolesti nebo hrozby nebo dokonce lásky*. Budí dojem zvuků *mechanických, vydávaných bez zjistitelného důvodu, nevyslovujících nic, signalizujících pouze existenci, přítomnost a pohyby každého tvora, jehož dráhu nocí vytyčují.*“

Přesto je toto vidění lidsky reálné, Robbe-Grilletova kniha není ani pohádkou ani sci-fi. Míra věcí tu je lidská, nikoli však osobní: „*Na opěradle zbývají z nátěru jen osamělé vypuklé ostrůvky. Na sloupcích je oprýskaných míst mnohem méně; tvoří mělké doličky většinou uprostřed kuželky, kde prsty nahmatají svislé pukliny v dřevě. Na obvodu těchto prohlubní se lehce odlupují další šupiny nátěru, stačí vsunout nehet pod odchlípnutý kraj a přitlačit ohnutím prstu; odpor lze sotva postřehnout.*“ Je to člověk („das Man“), kdo sotva postřehne odpor šupiny nátěru, ale žádná konkrétní osoba.

Čím je v Robbe-Grilletově románu tvořen děj, co a jak se děje? Odpověď na tuto otázku je velice přesně formulována v samotném textu. V následující pasáži je sice řeč o domorodé písni, kterou si zpívá šofér, ale pasáž můžeme chápat jako „sebereflexi“ románu; sebereflexi v uvozovkách, protože to samozřejmě žádná reflexe není, v pasáži se neodráží jako v zrcadle celkový charakter románu, úryvek je jen částí jednoho z motivů, stejně jako by byl jedním z motivů „celkový charakter románu“. Tyto motivy se pak mohou vzájemně osvětlovat, ale nikoli odrážet: „*Motivy se někdy stírají, ale jen proto, aby se za chvíli vrátily zpevněně a víceméně totožné. Avšak tyto repetitive, tyto nepatrné variace, tyto vynechávky, tyto návraty zavdávají příležitost ke změnám – i když sotva postřehnutelným – které nakonec odvádějí melodii velmi daleko od výchozího bodu.*“ Děj se tu děje proměňováním konfigurace scén, přičemž není vyvýšen žádný orientační bod, není tu žádný dramatický zlom, zápletky či její rozuzlení, začátek ani konec. Tyto scény – motivy různě k sobě příkládány a s malými obměnami vytvářejí dění. Časem je zde relace těchto dílčích scén, nikoli nějaké logické sřetězení událostí podle linky: bylo – jest – bude, po které se čtenář pohybuje na onom neviditelném jezdcí „teď“. V knize bychom napočítali několik základních scén (situací, motivů či konfigurací), například večerní posezení s koňakem na terase nebo rozmáčknutí stonožky na holé stěně jídelny, kterých zhruba do první třetiny knihy jen přibývá. Dál jsou tyto motivy opakovány, avšak *tyto návraty zavdávají příležitost ke změnám, které nakonec odvádějí melodii velmi daleko od výchozího bodu*. Tyto základní konfigurace do sebe prolínají – například scéna, kdy popis fotografie plynule přejde do „aktuálního dění“,

jinde jsou vynechávány nebo naopak přibírány další konfigurace nebo variovány tak, že se odehraje několik variant téže scény – viz výše líčení zápletky: „Franckův vůz měl poruchu a museli tedy zůstat ve městě přes noc, než bude opraven, nebo měli při návratu smrtelnou nehodu.“ Nebo jsou motivy doplňovány o další podrobnosti. Který motiv bude sledován a který naopak zapomenut je libovolné, žádný není privilegován před ostatními. Stejně jako roj hmyzu kroužící kolem rozsvícené lampy je jen změtí drah černých bodů, ačkoli „*po bedlivějším pozorování začne nakonec oko přece jen rozeznávat tělíska větší než ostatní*“.

Tak se zpětně jeví mé stručné shrnutí děje v úvodu této části jako svévolné a násilné v tom smyslu, že se snaží formu Robbe-Grilletova románu vtěsnat do kadlubu konvenčního vyprávěcího schématu. Patrně jsem stejně dobře mohl vybrat jiný motiv, třeba rozmístění rostlin na plantáži, a převyprávět jeho děj. Obojí by však bylo stejně marné, konfigurace tu vedle sebe neleží jako dva nezávislé „příběhy“, ani nelze jednu redukovat na druhou (či všechny na jedinou); jedině, co lze nakonec s jistotou konstatovat, jsou jejich vztahy.

Ale náš zájem patří hlavně postavám. Už jsem naznačil, že ani zde není všechno v pořádku. Jasně vystupují pouze dvě postavy A... a Franck, o třetí postavě víme jen z několika indicií. Víme, že je prostřeno pro tři, ačkoli u oběda hovoří jen Franck a A...; víme, že ze čtyř křesel na terase zůstalo jen jedno prázdné, ačkoli ve scéně opět – jako vždy – vystupuje jen Franck a A... Dokonce víme, komu třetí obsazené křeslo patří, dozvídáme se to z plánku v úvodu, kde je označeno jako „manželova židle“. Ale to je vše, žádný manžel zde nevystupuje. Je to neviditelný, neslyšitelný pozorovatel, který do děje nikdy nezasahuje. Přesto se zdá, že vše, co se děje, je ve vztahu k němu. Manžel však není ani „já“, román není v ich-formě, v plánku není vytištěno „má židle“, ale „manželova židle“ – což neznamená, že by příběh vyprávěla A... – ani vypravěčem, žádný tu není. To, co se děje, není vyprávěno, scéna je rozpohybována autonomním pohybem vzniklým variováním scén, příběh nemá začátek ani konec, není nesen logikou vyprávění. A jestli má čtenář po první třetině knihy dojem, že příběh někdo vypráví, byť je vypravěčem cynik, který jako filmová kamera bez citu sleduje hned to hned ono, záhy musí tuto představu opustit. Scény se začnou různě variovat, vrstvit a nelogicky prolínat a to vypravěč neumí. Řekl jsem, že postava, člověk je v Robbe-Grilletově dílu jen mírou věcí, jen měřítkem toho, co lze vidět či slyšet – „*po bedlivějším pozorování začne nakonec oko přece jen rozeznávat tělíska větší než ostatní*“ –, teď můžeme

dotat, že tímto člověkem (das Man) je jedině manžel. Je to manžel, který žárlí, ale nemůžeme říci, že je zžírán žárlivostí, nemůžeme ani vědět, zda je jeho žárlivost opodstatněná nebo nikoli, nezúčastňujeme se žádného psychologického ponoru, žárlivost tu je stejně jako receptce odporu šupiny nátěru jen čímsi, co se dá pociťovat. Jen díky manželovi. Franck i A... jsou jen prvky jedné konfigurace. Žárlivost se ukáže pouze v okamžiku, kdy přeložíme tuto konfiguraci konfigurací A... a manžel. Že se tato operace odehrává pouze v čtenářově mysli, je už myslím jasné.

Závěr, ke kterému jsme došli, je jednoznačný. V Robbe-Grilletově románu osoba není, čtenář Sokolovy knihy by hledal marně. Lidé, kteří v něm vystupují, nejsou osoby už z toho prostého důvodu, že nejednají, což ovšem neznamená, že se v knize nic neděje. Manžel, kterému bychom tuto výsadu nejraději přiřkli, v románu *není*. Je tu pouze jako Deleuzovo prázdné pole, předmět = x ,³¹ vzhledem k němuž má vše ostatní *smysl*, ale sám je *vzhledem k sobě vždy přemístěn*, a tudíž nikdy není tam, kde ho hledáme. Manžel je tím, kdo *může* slyšet zvuky přijíždějícího automobilu, vidět skvrnu na zdi či žárlit, ale nikde není řečeno, že *on* vidí, slyší nebo pociťuje. Je jako člověk vůbec, vidí, slyší a pociťuje, jak se vidí, slyší nebo pociťuje. Nezbývá než konstatovat, že existuje druh románů, ve kterých osoba, jak jsme ji výše popsali, nevystupuje.

Literatura

Deleuze, G.: *Podľa čoho rozpoznáme štrukturalismus?*, Bratislava 1993.

Lexikon občanského práva, Ostrava 1997.

Maiello, G.: recenze knihy J. Sokola *Člověk jako osoba*, *Cargo* 3,4 / 2000: 248–254.

Robbe-Grillet, A.: *Žárlivost*, Praha 1965.

Sokol, J.: *Člověk jako osoba*, Praha 2000.

³¹ G. Deleuze uvádí několik kritérií strukturovatelnosti jakékoli oblasti, kritérii toho, že v nějakém přístupu ke skutečnosti rozpoznáme strukturalistický přístup. Mimo jiné říká: „Série, ktorými prechádza predmet = x , teda preto nevyhnutne vystupujú ako navzájom relatívne premiestnenia, lebo relatívne miesta ich termínov v štruktúre závisia v každom okamihu predovšetkým od absolútneho miesta každého z nich vzhľadom na predmet = x , čo vždy obieha a vždy je premiestnený vzhľadom na seba samého.“; G. Deleuze: *Podľa čoho rozpoznáme štrukturalismus?*, Bratislava 1993.